

III

Margareta Jersild: Om rytmiska/textmetriska formler i svenskspråkig ballad

Inom visforskningen har man länge, såväl bland textforskare som bland musikforskare, talat om den skandinaviska medeltidsballadens formelbundenhet. Att stora delar av texterna är uppbyggda av regelrätta formelstrofer eller formelbildningar och schabloner av mindre längd än en strof är väl känt, och åtskilliga undersökningar har också gjorts härom. Den melodiska formelbundenheten har ännu inte utforskats i samma höga grad som den textliga, men även här är det känt att många av de äldre melodiuppteckningarna till balladtexter är uppbyggda av ständigt återkommande melodiska och/eller rytmiska motiv. Med kännedom om formlernas betydelse för balladerna och deras melodier ställer man sig då frågan: vad finns för relation mellan textformeln och melodiformeln? Hitills har emellertid – såvitt jag vet – ännu inte gjorts någon större undersökning av balladens formelbundenhet, där både texten och melodin beaktats. De undersökningsresultat som jag här skall redovisa får ses som ett litet bidrag till utforskningen av *en* aspekt på den stora frågan, nämligen relationen textmetrik–musikalisk rytm.

Min undersökning grundar sig på band 1 av utgåvan Sveriges Medeltida Ballader utgivna av Svenskt visarkiv (SMB 1) samt inspelningar av ballader gjorda på 1940-60-talen av Matts Arnberg för dåvarande Radiotjänst.

Inledningsvis vill jag bara erinra om några karakteristika för den svenskspråkiga balladen. Vad texterna beträffar dominerar 2-radingen framför 4-radingen. Melodiskt överväger mollartade skalor, främst i äldre uppteckningar, det yngre materialet är mer heterogent (här kan också moderna durmelodier förekomma). I alla musikaliska stilsnitt dominerar starkt 2-tidig mätning framför 3-tidig; denna övervikt är inte på något sätt typisk för melodier till andra textgenrer och inte heller för den svenska folksliga instrumentalmusiken. Till skillnad mot t. ex. den norska eller den färöiska balladen är den svenska, såvitt vi idag kan överblicka situationen bakåt, huvudsakligen traderad av kvinnor. Balladen framförs i allmänhet utan rubati och med regelbunden puls. Textinnehållet influerar som regel inte denna puls. Sångerskan har ofta en individuell puls och ett individuellt tempo.

Det är framför allt två faktorer som – med hänsyn till relationen rytmik–textmetrik – framträder särskilt starkt i balladen: 1) den syllabiska stilen och 2) variabiliteten i antalet stavelser i korresponderande versrader. Den syllabiska stilen är mycket påfallande även jämfört med folkvisor från helt andra språkområden. Det visar sig dessutom, att det fåtal melismer som förekommer ändock i ytterst liten omfattning är »äkta», dvs. när en stavelse i första strofen sjungs till två toner, sjungs dessa båda toner till var sin stavelse i senare strofer. »Melismatiken» gäller här således endast första strofen.

I den strofiska konstdikten är i regel antalet stavelser i en versrad detsamma i samtliga korresponderande verser i hela dikten. I folkvisan är snarare det motsatta förhållandet regel. Detta gäller särskilt för de äldre viskategorierna, vilka bara lever i muntlig tradition. Variabiliteten i antalet stavelser kan också bekräftas genom en statistisk undersökning. I balladtexter nedskrivna under slutet av 1500-talet och under 1600-talet kan t. ex. stavelseantalet i första versraden växla mellan 8 och 15. Samma variabilitet finner vi också i ett representativt urval textuppteckningar från början av 1800-talet. Däremot är variabiliteten mindre i sentida belägg. Undersökningen visar också en intressant utveckling. I det äldsta materialet omfattar en versrad i genomsnitt 9,57 stavelser, i texter från början av 1800-talet i genomsnitt 10,57 och slutligen i de sentida inspelningarna 11,86.

Vi övergår så till melodierna. Den regelbundna pulsen i versradsmelodin (dvs. versradens melodiska utformning) kan – genom starkare betoningar av vissa pulsslag – indelas i tidsligt kongruenta perioder, varvid det första pulsslaget i gruppen naturligtvis sammanfaller med en betonad textstavelse. Antalet pulsgrupperingar följer strofformen. I den 2-radiga strofen omfattar melodin 4+4 pulsgrupper, i den 4-radiga strofen 4+3+4+3 pulsgrupper. (Jag bortser i denna undersökning från omkvädena, vilka ju är av varierande längd.) Även i uppteckningar, där taktarten kan utskrivas 2/4, 4/4, 3/8 eller 6/8 kan den regelmässiga indelningen i de nämnda antalet pulsgrupper urskiljas genom de textliga och musikaliska betoningarna. I de inspelade balladerna, där melodins utformning kan följas genom flera strofer, fullföljs nästan undantagslöst indelningen i ett visst antal givna pulsgrupperingar trots det varierande antalet stavelser i korresponderande versrader.

Med utgångspunkt från dessa rytmisk-metriska faktorer ställde jag följande frågor (av praktiska skäl skiljer jag i fortsättningen pulsgrupperna genom taktstreck och använder också ordet »takt» för enkelhetens skull, även om det inte är det helt adekvata uttrycket):

1. Vilka kombinationer av en- eller flerstaviga ord kan förekomma i en takt, dvs. vad händer textligt mellan betoningarna?
2. Hur är dessa kombinationer av ord gestaltade rytmiskt?
3. Finns det i detta hänseende någon skillnad mellan de olika takterna i en melodi?

För att få svar på dessa frågor gjorde jag, på grundval av de tidigare nämnda källorna, en analys av de båda versradsmelodierna i den 2-radiga balladen, dvs. den vanligaste strofformen. Jag valde melodier med 2-tidig mätning och bortsåg sålunda från det betydligt mindre antalet melodier som kan noteras i 3/4- eller 3/8-takt etc. Analysen omfattade de tre första takterna i varje versradsmelodi, vilka är av intresse i detta sammanhang. Fjärde takten däremot upptas endast av sluttonen (i undantagsfall sluttonerna) och eventuellt upptakt (till den följande versradsmelodin). Härmed ett exempel på en sådan analys; »2+2» betecknar ett tvåstavigt + ett tvåstavigt ord, »2+1» ett tvåstavigt + ett enstavigt etc.

Signa lilla tjänte på konungens gård

2 + 2 2 + 1 3

Resultaten av en sådan analys visar en regelmässighet som utan tvekan kan betecknas som formelbundenhet. Först och främst visar det sig att den rytmiska gestaltningen inom en takt är mycket stabil och att det knappast finns några variationer härvidlag. Bara i senare belägg tenderar rytmen till punkteringar (punkterad åttondel + sextondel i st. f. två åttondelar). De vanligaste ordkombinationerna gestaltas nästan regelbundet i följande rytmer (varje kryss betecknar sålunda ett enstavigt ord, »x-x» ett tvåstavigt osv.):

2/4

♪ ♪	♪ ♪ ♪	♪ ♪ ♪ ♪
x x	x x x	x-x x-x
x-x	x-x x	x-x x x
	x-x-x	x-x-x-x

När en takt innehåller en fjärdedelsnot står denna not alltid i början av takten. Att en- och tvåstaviga ord är de vanligast förekommande sammanhänger naturligtvis med språket som sådant. Bestämda kombinationer av en-, två- respektive flerstaviga ord förekommer emellertid oftare än andra. Kombinationen av ett tvåstavigt och ett enstavigt ord i en takt har hög frekvens. Av de 834 analyserade takterna i SMB 1 följer inte mindre än 323, alltså ca 39 %, detta mönster. Det samlade resultatet av analysen visar följande:

<i>Ordkombinationer</i>	<i>Antal takter</i>
2+1	323
2+2	93
2+1+1	79
3	75
2	60
1+1+1	49
3+1	48
1+1	40
1+2	23
4	18
1+1+1+1	11
1+1+2	7
1	3
2+1+2	2
3+1+1	1
1+3	1
2+2+1	1

En motsvarande analys av de inspelade melodierna visar följande:

<i>Ordkombinationer</i>	<i>Antal takter</i>
2+1	850
2+2	321
2+1+1	293

<i>Ordkombinationer</i>	<i>Antal takter</i>
3+1	243
1+1+2	240
1+1+1	156
3	149
1+1+1+1	124
2	79
1+2	68
4	65
1+1	54
Övriga	49

Kombinationen av ett tvåstavigt och ett enstavigt ord i samma takt har även här en hög frekvens, 31 %, dock ej lika hög som i det uppptecknade och genomsnittligt äldre materialet. Vid analysen av inspelningarna har alla tillgängliga strofer beaktats, och det visar sig då att detta inte i någon större utsträckning påverkat förekomsten av de mest frekventa ordkombinationerna. Jämför resultatet med analysen av SMB 1, där i regel endast första strofen finns med. Detta mönster framträder inte bara i balladen. En analys av textligt-strukturellt jämförbara visor, men exklusive balladerna, i Bondesons Visbok (1903) visar följande mest frekventa ordkombinationer:

<i>Ordkombinationer</i>	<i>Antal takter</i>
2+1	186 = ca 28 % av totala antalet takter
2+1+1	138 = ca 21 % av totala antalet takter
2+2	73 = ca 11 % av totala antalet takter
1+1+2	68 = ca 10 % av totala antalet takter

Den i balladerna vanliga kombinationen 2+1 upptar också här en stor procentsats av det totala antalet analyserade takter. Mer specifikt för balladen tycks emellertid vara att vissa ordkombinationer uppträder särskilt ofta inom vissa takter. »2+1-takten» förekommer sålunda oftare i början och i mitten av versraderna, som t. ex. i följande visa (SMB nr 13 Xa, omkväderna uteslutna):

M. M. ♩ = ca 88

Det bod-de en bon-de på en - de - ra ön.

/ 2 + 1 / 2 + 1 / 3 /

Han äg-de två döt-t-rar och fag-ra vo-ro de.

/ 2 + 1 / 2 + 1 / 2 + 2 /

Ser vi närmare på de högre frekventa ordkombinationernas placering inom respektive versradsmelodi får vi följande resultat:

Ordkombinationer

	1: a versraden			2: a versraden			
	T. 1	T. 2	T. 3	T. 1	T. 2	T. 3	
<i>SMB:</i>							
2+1	73	75	27	60	69	19	= 323 gånger
2+2	12	5	21	15	5	35	= 93
2+1+1	9	23	11	13	9	14	= 79
3	9	3	37	1	3	22	= 75
2	2	2	13	11	12	20	= 60
1+1+1	5	9	3	20	8	4	= 49
3+1	15	7	2	8	6	10	= 48
1+1	1	12	2	3	20	2	= 40

Inspelningarna:

2+1	132	233	76	106	241	62	= 850 gånger
2+2	55	4	50	65	29	118	= 321
2+1+1	58	44	57	58	37	39	= 293
3+1	39	72	26	13	56	37	= 243
1+1+2	60	1	49	63	1	66	= 240
1+1+1	29	26	13	53	31	4	= 156
3	19	5	60	9	2	54	= 149
1+1+1+1	20	4	39	43	7	11	= 124

I andra viskategorier finner man inte kombinationen med ett tvåstavigt och ett enstavigt ord i samma stora utsträckning i början *och* i mitten av versraderna. I stället framträder denna ordkombination mycket starkt i takt 2 i de båda verserna (jämför med inspelningarna). I äldre uppteckningar förekommer mycket sällan att ett enstavigt ord står framför ett tvåstavigt i samma takt. Takter som 2+1+2, 3+1+1 och liknande tar också förhållandevis mindre plats i anspråk än vad som är fallet i andra visgener.

Det är inte min mening att här närmare kommentera alla typer av »takter», jag vill bara presentera *en* metod för beskrivning av den textliga utformningen av balladversen och dess rytm och peka på några starkt framträdande drag i denna.

Sammanfattningsvis kan följande noteras för den 2-radiga balladstrofen:

1. Tvåtidig mätning dominerar.
2. Varje versradsmelodi omfattar fyra pulsgrupper.
3. Ett längre notvärde står som regel längre fram i pulsgruppen än ett kortare.
4. Det finns en övervikt för bestämda kombinationer av en- och flerstaviga ord i pulsgruppen.
5. Flertalet ordkombinationer gestaltas rytmiskt lika i olika melodier.

Den höga frekvensen av vissa ordkombinationer i vissa takter och därmed förbundna rytmer hänger naturligtvis samman med det textliga innehållet – eller snarare med sättet att verbalisera detta, med själva »balladstilen». Balladens handling berättas

mycket koncentrerat. Stilen är objektiv, berättelsen skildras i tredje person utan att handlingen kommenteras. I nästan varje vers händer också något som för handlingen framåt eller beskrivs en situation som är väsentlig för handlingen. Berättelsen uttrycks med formler. Egennamnen är ofta tvåstaviga, men subjektet är dubblerat genom »han» eller »hon», t. ex. »Herr Peder han rider...» och »Jungfrun hon gångar...». Också det efterföljande verbet – med två stavelser – liksom den vanligt förekommande enstaviga prepositionen i takt 2 blir till en rytmisk formel. Vidare finner vi, att den tredje takten är mer varierad av handlingsmässiga orsaker. En summering av dessa exempel ger följande vers, som också kan betraktas som en modell:

Textformlerna har i stort sett bevarats i den sentida traditionen även om helt nya och moderna melodityper apaterats till texterna. Och med den metriska formen följer också den rytmiska gestaltningen. Dessa formelartade versrader uppträder framför allt i balladernas första strof, som oftast utgörs av en »situationsstrof». Efter denna inledningsstrof uppträder också dialogstrofer, vilka av naturliga skäl är mer individuella för visan i fråga.

Vi kan anta, att balladen under medeltiden såväl textligt som musikaliskt var strängt formelbunden. Balladsångaren arbetade textligt med formler, vilka kunde utbytas mot andra metriskt kongruenta formler, och melodiskt med formler, vilka kunde ersättas av andra rytmiskt kongruenta formler. Hur detta försiggick i praktiken vet vi inte. Om den rytmiska gestaltningen utgick från textbetoningarna eller – omvänt – om textformlerna har sin grund i redan förekommande rytmiska formler är tills vidare en öppen fråga. Möjligen har också formlerna en gång bestått av såväl text som melodi-rytm och tjänat som byggstenar för sångaren/diktaren. I de senare traditionsleden har denna mer skapande process vid de enskilda framförandena gått förlorad, och balladen sjungs nu och traderas på samma sätt som varje annan traditionell folkvisa. Det är emellertid anmärkningsvärt, att även om man i senare tid sjunger en balladtext till en ny melodi tillhörande ett yngre stilsnitt, så framträder ändå i stort denna rytmiska gestaltning av enskilda ord och ordkombinationer.

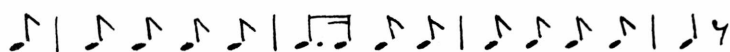
Slutligen vill jag påpeka hur viktigt det är att inte text- respektive melodiforskning på detta område isoleras från varandra. Den klassiska verslärans begrepp och termer låter sig inte utan vidare överföras på analysen av folkvisan. En fallande vers kan lätt omvandlas till en stigande genom att en upptakt tillfogas. Även verssluten är instabila; både manliga och kvinnliga slut kan förekomma i korresponderande versrader. Versmått och textbetoningar kan vara öppna för subjektiva tolkningar. Melodin däremot ger versformen en tidslig aspekt som är objektivt mätbar. Ett exempel skall ges. Bland textforskare diskuteras ibland den speciella strof som bl. a. förekommer i »Liten Karin» och därför brukar kallas »Liten Karin-strof». Skall denna strof uppfattas som 2-radig med fyra betoningar i varje vers eller som 4-radig med tre betoningar i versen? Båda uppställningarna förekommer:

Li'ten Karin tjä'nte på u'nga kungens gå'rd,
hon ly'ste som en stjä'rna bland a'lla tärnor små'.

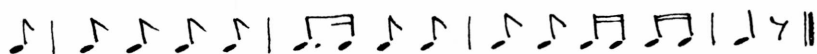
och

Li'ten Ka'rin tjä'nte
på u'nga ku'ngens gå'rd,
hon ly'ste so'm en stjä'rna
bland a'lla tä'rnor små'.

Uppställningen som 2- eller 4-radig strof är egentligen enbart en typografisk fråga, men beträffande antalet betoningar ger melodin ett svar. I alla musikaliska varianter gestaltas nämligen melodin i 4+4 tidsmässigt kongruenta pulsgrupper, där de melodiska betoningarna motsvarar textbetoningarna i en 2-radig strof (följande variant hämtad ur Geijer-Afzelius' Svenska folkvisor):

Och l'iten Karin tjä'nte på únga kungens gård,

hon lýste som en stjärna bland álla tärnor små'.